

автора дневников, выбор между поддержкой большевиков против Германии или наоборот [2, р. 254].

Оставшись в Советской России, он участвовал здесь в создании группы французских и английских коммунистов, был секретарем Г.В. Чичерина в Народном комиссариате иностранных дел, присутствовал при основании Третьего Интернационала, на трех международных конференциях (Генуэзской, Гагской и Лозаннской), где работал переводчиком советской делегации. Одно время во Франции его считали изменником, против него было возбуждено уголовное дело, однако, принимая во внимание, что Франция и СССР никогда не находились в состоянии объявленной войны, оно было закрыто [5].

Библиографический список

1. Laloy, J. A Moscou: entre Staline et de Gaulle / A. Laloy // *Mélanges Pierre Pascal, Revue des études slaves*. — 1982. — Т. 54, fasc. 1—2. — Р. 137—152; Idem. *Pierre Pascal (1890—1983) // Plamia*. — 1983. — № 64.
2. Pascal, P. *Mon journal de Russie: A la Mission militaire française, 1916—1918 / P. Pascal*. — Lausanne, 1975.
3. Sinanoglou, I. *La Russie dans la Première Guerre mondiale : Le témoignage de Pierre Pascal / I. Sinanoglou, D. Négrel // Cahiers du monde russe et soviétique*. — 1976. — Vol. 17, № 4. — Р. 485—493.
4. Данилова, О.С. Пьер Паскаль — политический и духовный путь / О.С. Данилова // *Россия и Франция. XVIII—XX века*. — М., 2011. — Вып. 10. — С. 221—242.
5. Нива, Ж. «Русская религия» Пьера Паскаля / Ж. Нива [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://nivat.free.fr/livres/retour/07b.htm>. — Дата доступа: 01.07.2014.

Ходзін Сяргей Мікалаевіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Мінск, Беларусь)

ВЫНІКІ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫХ ПРАЦЭСАХ БЕЛАРУСІ Ў 20-я гг. XX ст.

У канцы 1920 — пачатку 1921 г. пачаўся новы этап развіцця савецкіх рэспублік, у тым ліку і Беларускай ССР, адроджанай першапачаткова ў межах 6 паведаў былой Мінскай губерні. Быў дэклараваны пераход ад грамадзянскай вайны да мірнага будаўніцтва, ад «ваеннага камунізму»

да новай эканамічнай палітыкі. Гэты пераход праходзіў у цяжкіх эканамічных умовах. Вайна да крайняй ступені знясіліла народную гаспадарку Беларусі. У прыватнасці, пасяўныя плошчы скараціліся больш чым на 30 %, а колькасць жывёлы — напалову [1].

Па сутнасці, нягледзячы на Рыжскую дамову, на тэрыторыі Беларусі працягваліся ваенныя дзеянні. Гэта адлюстравана нават у назвах дакументаў, якія паказвалі на наяўнасць як унутранага, так і замежнага фронту [2]. Згодна дадзеным вайсковай разведкі, у мяст. Баранавічы чакалі прыбыцця 20-й пяхотнай дывізіі (да 1500 чал.), узброеных вінтоўкамі французскай і нямецкай вытворчасці. У Нясвіжы знаходзіўся камітэт беларускай арміі «Абарона Радзімы і свабоды», арганізатарам якога па звестках АДПУ з’яўляўся доктар Паўлюкевіч. У Баранавічах знаходзіўся і атрад балахоўцаў [2].

Найбольшая колькасць узброеных антысавецкіх фарміраванняў знаходзілася ў Гуменскім павеце, далей у парадку паляпшэння ішлі Слуцкі, Мазырскі, Мінскі раёны. Характэрнай рысай іх дзейнасці становілася палітычная афарбоўка. Яны дзейнічалі пад сцягамі «Аграрнага саюза абароны Радзімы і свабоды» і іншых арганізацый, але з часам іх дзеянні набывалі звычайны грабежніцкі характар. Кіраўнікі гэтых фарміраванняў усё часцей выходзілі за мяжу разам з нарабаваным, а шэраговыя «барацьбіты» пераходзілі да грабязоў, расстрэлаў мясцовага насельніцтва. Мясцовыя савецкія ўлады хадайнічалі аб магчымасці высылкі сем’яў удзельнікаў супраціву з Беларусі. У адваротным выпадку яны сцвярджалі аб немагчымасці весці эфектыўную барацьбу побач з польскай мяжой, адкуль штогод ішло ўзбраенне і так званыя «добрахвотнікі» [3, л. 60—67 об.]. У выніку толькі ў ліпені 1921 г. было выслана 5482 чалавек, у жніўні 8000 — шмат больш, чым прасілі [4, л. 6]. Крыху ў лепшым становішчы знаходзілася Віцебская губерня, найперш з прычыны аддаленасці ад фронту. Акрамя таго, тут была наладжана эфектыўная работа мясцовага савецкага апарата, якая забяспечыла найвышэйшыя паказчыкі выканання бюджэта [5]. Добрае забеспячэнне Віцебска прыцягвала ў горад творчую інтэлігенцыю.

Цяжкае эканамічнае становішча беларускага сялянства пагаршалася аграрнай перанаселенасцю вёскі, малазямеллем. Да рэвалюцыі ў такіх губернях, як Гомельская і Віцебская, значная частка насельніцтва была занята адыходнымі промысламі, саматужніцтвам, што забяспечвала занятасць і папаўняла бюджэты сялянскіх сем’яў. У выніку вайны і разрухі саматужныя промыслы прыйшлі ў заняпад. На глебе беспрацоўя амаль цалкам спынілася адыходніцтва. Да таго ж, ратуючыся ад голаду, у вёску вярнулася частка рабочых з гарадоў. Усё гэта яшчэ больш пагоршыла эканамічнае становішча вёскі. Разам з эканамічнымі паўсталі

сур'ёзныя цяжкасці палітычнага характару. Харчовая развёрстка, якая прадугледжвала бязвыплатную канфіскацыю ўсіх лішкаў прадуктаў, за выключэннем насення і фондаў для харчавання па сярэдніх нормах, выклікала незадаволенасць сялянства.

Асуджэнне палітыкі гвалту ў адносінах да сярэднякоў на VIII з'ездзе бальшавіцкай партыі не перадвызначала змену курсу ў цэлым. Дасягненне непасрэднага пераходу да калектывізацыі сельскай гаспадаркі звязвалася з шырокай прапагандай пераваг буйной вытворчасці. Адапаведную рэзалюцыю, напрыклад, прыняў Першы Гомельскі губернскі з'езд Саветаў [6, с. 69]. Ва ўмовах цяжкага становішча сялянства, адсутнасці сталай моцнай улады пашырылася кола тых, хто шляхам ўзброенай барацьбы хацеў дасягнуць сваіх палітычных мэтаў і звычайных бандытаў. Інфармацыйная зводка сакрэтнага аддзела ВЧК (УНК) сведчыла, што ў перыяд 1—15 жніўня ў Віцебскай губерні ў вялікай колькасці выдаваліся лістоўкі і адовы. Сярод паўстанцаў з'явіліся польскія афіцэры. Колькасць «бандытаў» савецкія ўлады ацэньвалі да 3 тыс. чалавек [7, с. 298]. Да сярэдзіны восені 1920 г. колькасць ўзброеных фарміраванняў рознага кшталту павялічылася. Па звестках УНК у Мазырскім раёне з'явіліся 2 эскадрыны кавалерыі паўстанцаў, якія фарміравалі партызанскія атрады з ліку заможнага насельніцтва [7, с. 347]. У дакладзе сакрэтнага аддзела УНК аб паўстанцкім руху 11 снежня 1920 г. адзначалася, што «губерні Віцебская, Смаленская, Мінская і Гомельская ўяўляюць сабою ва ўсіх адносінах зручную глебу развіцця бандытызму, які ўжо там даўно квітнее». Сярод прычын пазначалася частая змена ўлады, агітацыя Булак-Балаховіча, прыродныя ўмовы (густыя хвойныя лясы). Пры гэтым заўважаліся выпадкі, калі нават камуністы ўліваліся ва ўзброеныя атрады. Меўся выпадак па Полацкім павеце, дзе «бандай» кіраваў старшыня валасной ячэйкі [7, с. 369].

Ва ўмовах незавершанасці нацыявытворчых працэсаў сацыяльна-эканамічныя прычыны ваеннага супраціву паглыбляліся ідэйнымі і канфесійнымі, спела разуменне сваёй дзяржаўнасці [8]. Адсутнасць належнага харчовага забеспячэння і транспарту садзейнічалі росту колькасці разбояў. Аб пасавах ніхто нават не думаў. У канцы сакавіка 1921 г. ў Гомельскай губерні дзейнічала некалькі партызанскіх атрадаў, якія ўсё ў большай ступені пазначалі палітычныя лозунгі [7, с. 393]. УНК на пачатку красавіка 1921 г. паведамляла: «Бандыцкі рух з кожным днём узмацняецца». Узрасталі антысемеіцкія настроі, пры гэтым яны былі характэрны не толькі для ўзброеных антысавецкіх фарміраванняў, але і для частак Чырвонай Арміі, раскватараваных у Беларусі. Сяляне, часам імкнучыся схаваць сваіх, сведчылі, што значная

частка «бандытаў» размаўляе на польскай мове [7, с. 398]. Яўрэйскае насельніцтва было настолькі запалохана, што выяўляла гатоўнасць эміграваць у любую частку Расіі [7, с. 403].

1921 год увогуле выдаўся для Савецкай улады надзвычай цяжкім. Катастрафічна не хапала хлеба, пад пагрозай зрыву былі яго закупкі за мяжой, змяншаліся спадзяванні на атрыманне харчовай пазыкі ў Заходняй Еўропе і Амерыцы [9, л. 2—33]. У той жа час павялічваўся аб’ём лістоў ад сялян аб змякчэнні харчовага падатку. «Пры развёрсты хлеба ўсё аддаў, — пісаў адзін з сялян — астатняе не ў сілах. Сам і брат з часу рэвалюцыі знаходзіліся ў Чырвонай арміі на работах. На ўтрыманні 2 жанчыны, сям’я з 9 душ і напрацаваць хлеба на такую сям’ю не магу» [10, л. 2—16, 125; л. 197 об.].

У новаабвешчанай Савецкай Беларускай Рэспубліцы на працягу 1921 г. прадоўжылася рэалізацыя мерапрыемстваў, характэрных для «ваеннага камунізму». У прынятым ЦВК БССР і адобраным з’ездам валасных і павятовых земаддзелаў 28 студзеня 1921 г. «Палажэнні аб сацыялістычным землеўпарадкаванні ў Беларусі і аб мерах пераходу да сацыялістычнага земляробства» (якое стваралася на аснове Палажэння ВЦВК 14 лютага 1919 г.) калектыўныя формы землекарыстання прызнаваліся найлепшымі «для канчатковага знішчэння ўсялякай эксплуатацыі чалавека чалавекам, для арганізацыі сельскай гаспадаркі на асновах сацыялізму» (арт. 3). Таму землеўпарадкаванне павінна быць накіравана «на паступовае абагульненне адзінаасобнага землекарыстання» (арт. 4) [11, л. 114—121]. Хлебнарыхтоўкі праходзілі ва ўмовах варажых адносін сялянства.

Узброеная барацьба пашыралася з кожным днём. Толькі ў Слуцкім павеце адна банда Гаманюка налічвала каля 200 чалавек. Па сцверджанні мясцовых савецкіх улад і вайскавай разведкі бандыты экіпіраваліся ў польскую форму, і харчаванне таксама перадавалася ім з Польшчы. У раёне Нясвіжа дыслакавалася каля 1 тыс. беларускіх партызан. У першай палове сакавіка ў Клецку адбыўся іх з’езд пад старшынствам Юзэфа Балаховіча. Чакаўся прыезд з Лодзі інтэрнаваных балахоўцаў для фарміравання беларускіх частак [7, с. 402]. У БССР дзейнічалі дзясяткі ўзброеных груп — польскія фарміраванні; балахоўцы і агенты Б. Савінкава. Па сведчанні АДПУ, у раёне Мінска колькасць «бандытаў» дасягала 4 тыс. чалавек [7, с. 426].

На пачатку лета 1921 г. пашыраюцца звесткі аб зменах у палітыцы Савецкай улады на вёсцы. Але сялянства чакала, да дэкларацый і слоў адносілася з традыцыйным недаверам. Вяскоўцы не спяшаліся павялічваць пашу, у шэрагу выпадкаў выкарыстоўвалі парослыя хмызняком плошчы для выпасу жывёлы. Улады ж расцэнвалі гэта як сро-

дак ухілення ад натурпадатку. Новая інструкцыя стварала больш жорсткія ўмовы падаткаабкладання. Схаваная ад падаткаабкладання зямля належала перадачы ў Зямельны фонд [12, л. 2—3]. Згодна тлумачэнню Наркамата фінансаў абкладанню належалі буйная рагатая жывёла, дробная жывёла (авечкі, козы, свінні). Падаткам меркавалася абкласці і сабак, што (мяркуючы па нататцы алоўкам на дакуменце) выклікала неразуменне нават у работніка наркамзема [13]. Гэта ўрэшце не змяншала базу для бандытызму як у БССР, так і суседняй Чарнігаўскай губерні [7, с. 470]. Сітуацыя пачала крыху паляпшацца толькі з восені 1921 г. У Гомельскай губерні, якая да 1924 г. уваходзіла ў склад РСФСР, па меркаванні савецкіх улад, прыхільнасці насельніцтва схіляліся ў іх бок. Але разам з тым яны шчыра сведчылі, што сялянства губерні падтрымала б любую ўладу, «альбо былі толькі мір, хлеб, соль, керасін» [7, с. 277].

Калі ў Гомельскай губерні збор харчпадатку адбываўся добрымі тэмпамі, тут прынялі 3 тыс. рабочых і 500 дзяцей з галадаючага Паволжа, то ў БССР (Мінская губерня) гэтыя працэсы затрымлівалася ўзброенай барацьбой. Б. Савінкаў імкнуўся аб'яднаць свае разрозненыя ўзброеныя фарміраванні [7, с. 493]. Сярод каталікоў распаўсюджваліся чуткі аб тым, што па выкананні харчпадатку будзе забраны ўвесь хлеб [7, с. 499]. Складанае становішча на тэрыторыі былой Мінскай губерні выкарыстоўвалася Гомельскім губернскім зямельным аддзелам для адмовы ў рээвакуацыі жывёлы [14, л. 1]. Аднак паступова сітуацыя наладжвалася і ў цэнтральнай частцы Беларусі. Да канца кастрычніка 1921 г. харчовы падатак быў амаль выкананы — настрой сялянства, стомленага ад узброенай барацьбы, стаў схіляцца ў бок Савецкай улады [7, с. 515, с. 691]. Для таго, каб выканаць харчпадатак, насельніцтва вёскі прадавала інвентар, таму большая частка падатку была выплачана грашыма. Менавіта гэта, па сцвярджэнні АДПУ, стала прычынай ўзмацнення поспехаў «кулацтва» пры перавыбарах у Саветы [15, с. 140, 151, 153]. У мэтах барацьбы з бандытызмам напачатку 1922 г. была ўведзена пашпартная сістэма як для гарадскога, так і сельскага насельніцтва, са складаннем пасямейных спісаў [16, с. 15]. Вынікам праведзеных мерапрыемстваў стала тое, што колькасць мясцовых партызан істотна зменшылася [17, с. 4]. Не трэба перабольшваць ролю і ўплыў бальшавікоў у беларускай глыбінцы на самым пачатку 1920-х гг. Пацвярджэннем можа стацца стэнаграма XI канферэнцыі (VII з'езда) КПБ, што адбылася ў Мінску 15—19 сакавіка 1922 г. Характарызуючы кадравы склад па Слуцкім павеце, адзін з выступоўцаў зазначыў, што «ва ўсім земадзеле там ёсць два камуністы, а кіруе тым

аддзелам левы эсер, хто яго ведае, левы ён ці правы, але ва ўсякім выпадку эсер, і яго любяць сяляне» [18, л. 66].

Вышэй ужо адзначаўся той факт, што традыцыя суадносіць усе важнейшыя змены ў эканамічным жыцці з рашэннямі партыі пачала складавацца толькі ў другой палове 1920-х гг і канчаткова замацавалася пад уплывам «Кароткага курса ВКП(б)». Справаздача аб дзейнасці Наркамзема РСФСР за 1917—1922 гг. і даклад аб асноўных выніках аграрнай палітыкі, у якім утрымліваецца характарыстыка зямельнай палітыкі за гэты час, выдзяляе чатыры асноўныя этапы, у аснове выдзялення якіх ляжаць рашэнні з'ездаў Саветаў, а не партыйных структур. Па меркаванні аўтараў дакумента самастойным рубязом з'яўляецца час ад VIII да IX Усерасійскага з'езда Саветаў (снежань 1920 — снежань 1921 г.): «ад перамогі на франтах да самадзейнасці сялянскіх мас». Мэтай гэтага этапу з'явілася стымуляванне сялян да пашырэння свайго ворыва. А вось аб рашэннях IX Усерасійскага з'езда Саветаў у снежні 1921 г. (у нашай гістарыяграфіі яны ў спалучэнні з пачаткам нэпа акрэсліваюцца даволі рэдка) сцвярджаецца, што гэта пачатак палітыкі, накіраванай на «ўзняцце самадзейнасці сялянскага насельніцтва на глебе гаспадарчага разліку *і асабістай іх зацікаўленасці ў вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі (курсіў мой — Х.С.)*» [19].

На дэмаграфічную сітуацыю пачатку 1920-х гг. істотны ўплыў мелі міграцыі насельніцтва, якія падчас войнаў 1914—1920 гг. з'яўляліся вымушанымі [20, с. 127]. Пакідаючы за межамі даследавання заходнюю частку Беларусі, што апынулася пад уладай Польшчы, мы, аднак, не можам не ўлічыць такі фактар як бежанства. Цікавыя дадзеныя для разважання прыводзіць Валянціна Сяргееўна Утгоф [21]. Пераважную частку бежанцаў (у суадносінах амаль аднолькава праваслаўных і каталікоў) складалі сяляне. Пры гэтым узровень іх адукаванасці з'яўляўся даволі высокім. Па-за межамі Беларусі яны вымушаны былі, аднак, займацца дзеля выжывання самымі рознымі справамі, многія з іх станавіліся чорнаробчымі.

Да паловы складу сям'і бежанцаў складалі дзеці, пры гэтым прыкладна траціна з іх нарадзілася ўжо па-за межамі Беларусі. Дзякуючы працавітасці сем'і беларускіх бежанцаў у цэлым былі ядрэнна забяспечаны. Можна меркаваць, што дабрачынныя камітэты, якія імкнуліся сабраць дапамогу для іх, у пэўнай ступені змяншалі дзеля гэтага ўзровень даходаў беларускіх бежанцаў. У 1921 г. беларускія бежанцы вярталіся дамоў сем'ямі. І хоць пераважная частка з іх, нягледзячы на ўсе абставіны, імкнулася вярнуцца да сваёй роднай зямлі, частка заходнебеларускага сялянства асела ў цэнтральнай і ўсходняй Беларусі [22].

Бібліяграфічны спіс

1. Маргунский, С.П. Государственное строительство в БССР в годы восстановления народного хозяйства (1921—1925) / С.П. Маргунский. — Минск, 1966.
2. Журнал военных действий штаба войск Минского района за август — декабрь 1921 г. 1 августа 1921 — 31 декабря 1921. — 100 л. // Российский государственный архив экономики (РГАЭ). — Фонд 1235. — Оп. 96. — Ед. хр. 81.
3. Всероссийский центральный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК) // РГАЭ. — Фонд 1235. — Оп. 76. — Д. 81.
4. Выписки из протоколов заседания Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного комитета и переписка с представительствами Башкирской и Бурято-Монгольской республиками при Наркомнаше и губисполкомами Белорусской ССР о выделении территории с бурятским населением, о борьбе с бандитизмом в Белорусской ССР и по другим вопросам. 13 июля 1921 — 13 декабря 1921 г. — 101 л. // РГАЭ. — Фонд 1235. — Оп. 36. — Д. 202.
5. Совет народных комиссаров РСФСР (СНК РСФСР). — 298 л. // РГАЭ. — Фонд 130. — Оп. 23. — Спр. 61.
6. Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской ССР (1917—1927). — Минск, 1980.
7. Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД. 1918—1939: док. и материалы: В 4 т. / Т. 1. 1918—1922 / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — 864 с.
8. Стужынская Н.І. 3 гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву ў 1920-я гг. / Н.І. Стужынская. — Вільня: Наша будучыня, 2011. — 384 с.: іл.; Стужынская, Н. Беларусь мяцежная: з гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 1920-я гады: Мінск: Вараксін А.М., 2012. — 362 с.
9. Протоколы №№ 1—10 заседаний Комиссии ЦК РКП по вопросам закупки хлеба за границей и резолюция (автограф) В.И. Ленина на телефонограмме заместителя Наркомпрода о принятии срочных мер для увеличения поставок из-за границы. 23 августа 1921 г. — 28 января 1922 г. — 33 л. // РГАЭ. — Фонд 130. — Оп. 5. — Д. 643.
10. Телеграммы об уменьшении норм продовольственного налога и продовольственном положении. 4 января 1921 г. — 17 декабря 1921 г. — 132 л. // РГАЭ. — Фонд 130. — Оп. 5. — Д. 779; Заявления разных лиц с жалобами на неправильные действия отдельных представителей власти с ходатайствами об оказании помощи и переписка по рассмотрению этих заявлений. 3 января 1920 — 25 марта 1920. — 478 л. // РГАЭ. — Фонд 130. — Оп. 4. — Д. 240.

11. Гл.: Очерки по истории государства и права Белорусской ССР / Отв. ред. Б.Е. Бабицкий, В.А. Дорогин. — Минск: Изд-во Белгосуниверситета им. В.И. Ленина, 1958. — Вып. 1; НАРБ. — Фонд 6. — Оп. 1. — Д. 1.
12. Постановления и инструкции СТО за 1922 г. — 3 л.; Инструкция по проведению в жизнь постановления Совета Труда и Оборона от 19 окт. 1921 г. о мерах по борьбе с сокрытием пашни // РГАЭ. — Фонд 478. — Наркомзем РСФСР. — Оп. 1. — Д. 541.
13. Переписка с Наркомфином по проекту постановления об облож. налогом крупного рогатого скота и других животных. 23 авг. — 26 сент. 1922 г. — 10 л. // РГАЭ. — Фонд 478. — Оп. 1. — Д. 964.
14. Переписка с ВЦИК о реэвакуации скота из Гомельской губернии в Белоруссию, о переводе средств губземуправления на закупку скота, об утверждении т. Миртова представителем особой коллегии высшего контроля по земельным спорам и по другим вопросам. 21 авг 1922 — 16 августа 1922. — 32 л. // РГАЭ. — Фонд 478. — Оп. 1. — Д. 890.
15. Советская деревня глазами ВЧК — ОГПУ — НКВД. 1918—1939: док. и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. — Т. 2. — 864 с.
16. Отчет о деятельности НКВД БССР за январь — октябрь 1922 г. Протоколы заседаний Президиумов уездных исполкомов и совещаний председателей волостных исполкомов (копии). Уезды Борисовский, Бобруйский, Игуменский, Мозырский, Минский, Слуцкий. Начало: январь 1922 — окончание декабрь 1922 г. — 162 л. // РГАЭ. — Фонд 393. — Оп. 35. — Д. 598.
17. Отчет о деятельности Наркомзема за 1917—1922 гг. и доклад «Основные сравнительные данные, характеризующие результаты земельной политики за годы революции» (без автора). 1922. — 218 л. // РГАЭ. — Фонд 478. — Наркомзем РСФСР. — Оп 1. — Д. 851.
18. НАРБ. — Фонд 4п. — Оп. 2. — Д. 17.
19. Положение о Народном Комиссариате Земледелия. 1921. — 10 л. // РГАЭ. — Фонд 130. — Оп. 5. — Д. 610.
20. Бородкин, Л.И. Крестьянские миграции в России и в СССР в первой четверти XX века (микроанализ структуры миграционных потоков) / Л.И. Бородкин, С.В. Максимов // Отечествен. история. — 1993. — № 5.
21. Утгоф, В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914—1922 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В.С. Утгоф; Рос. акад. наук, С.-Петербург. ин-т истории. — СПб., 2003.
22. Саматья, В.Р. Проблема беженцев в Беларуси в годы Первой мировой войны // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. — 2003. — № 2 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/631/54/>. — Дата доступа: 01.07.2014.